

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

SAYI : 3

İstanbul — 1985

İSLAMIN İLK DEVİRLERİNDE PARA VE ZEKAT NİSÂBININ HESAPLANMASI

Yrd.Doç. Dr. Mehmet ERKAL

1. İslamdan Önce Arap Yarımadasında Kullanılan Paralar

İslamdan önce Mekke, Medine ve Tâif'te mahallî paralar mevcut değildi. Ticarî yönden «Serbest bölge» olarak vasıflanabilecek olan Mekke, Medine ve Tâif'te yabancı paralar tedâvülde idi. O devirde bütün Arap Yarımadasında, komşu ülkelerle yapılan sıkı ticarî münasebetlerin bir sonucu olarak, bilhassa komşu ülkelerin paraları serbest bir tedâvüle sahipti¹.

Devrin râyiçteki paraları Suriye yoluyla Bizans'tan gelen ve «R u m î» adı verilen altın dinârlar², İran'dan gelen ve «K i s r e v î» adı verilen dirhemlerdi³. Bu arada —az da olsa— piyasada Yemen menşe'li «H i m y e r i y e» denilen dirhemler de kullanılmaktaydı.

Kaynaklar İslam öncesi arap piyasalarında farklı vezinde ve ayrı ayrı isimlerle anılan bu üç çeşit dirhem yaygın olduğunu, dinârın ise

1. Makrizi, Takiyyuddin Ahmed b. Ali b. Abdülkâdir (v. 845/1441), *Kitâbu'n-nukûdi'l-kadîmeti'l-İslâmiyye*, arapça el yzm. Nuruosmaniyye Ktp. No. 4937, v. 30b; Ayn mll. *İğâsetu'l-Ümme bi keşfi'l ğumme*, Neşr. Mustafa Ziyâde-Cemâlüddin Şevvâl, s. 49 (İkinci baskı) Kahire 1957; Hamidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi*, Çev. Salih Tuğ, c. 2, s. 1046, (Dördüncü baskı), İstanbul 1980.
2. *Dinâr* : İslamın ilk devirlerinde altın sikke vâhidi (birimi). Geniş bilgi için bkz. Zambaur, E. V., *İslam Ansiklopedisi (İA)*, «*Dinâr*» maddesi.
3. *Dirhem* : İslam para sisteminde gümüş sikke birimi. Geniş bilgi için bkz. Zambaur, E.V., *İA.*, «*Dirhem*» maddesi.

bir çeşit ve değişmeyen bir ağırlığa sahip bulunduğunu haber verirler.

Belâzurî İslamdan önce Mekke'de Kureyş kabilesi tarafından kullanılan dirhem ve dinârlar hakkında şu bilgileri verir:

«Kureyş, gümüşü *dirhem* ismini verdiği ölçü, altını *dinâr* diye adlandırdığı ölçü ile tartardı. Her 10 dirhem'in ağırlığı, 7 dinârın ağırlığına eşit idi. Bir arpa tanesi, dirhem'in 1/60'ı kabul edilirdi. Ayrıca *ukiye* 40, *niş* 20, *nevât* 5 dirhem idi. Kureyş külçe halinde altın ve gümüşü, bu ölçülerle tartarak alış veriş yapıyordu⁴. Aynı müellif bir başka rivâyetinde *miskâlden*⁵ de bahseder ve o devirde miskâlin 22 *kırat*⁶ 1 *habbe* eksik ağırlıkta olduğunu, bu veznin Kureyşliler tarafından iyi bilindiğini kaydeder⁷.

Konu ile ilgili müstakil eser yazan *Makrizî*, İslam öncesi arap piyasalarında tedâvülde olan muhtelif ağırlıktaki dirhemlerle, dinârlar hakkında daha geniş bilgi verir⁸. Ancak İslam öncesi arap piyasalarındaki paralar ve onların ağırlıkları ile ilgili olarak gerek *Makrizî* ve gerekse diğer kaynakların verdikleri bilgilerden aşağıdaki sonuçları çıkarmamız mümkündür:

A. İslam öncesi devirde araplara komşu iki büyük devlet, Bizans ve İran, iki ayrı para sistemine sahipti:

- a. Bizans ve ona tabî, Mısır ve Suriye'de *dinâr* adı verilen altın para sistemi,
- b. İran ve Irak'ta *dirhem* adı verilen gümüş para sistemi.

Arap pazarlarında bu iki nev'i para da kabul görüyor, kullanılıyor. İleride Emevîler devrinde umumî manâda tesis edilecek olan para sistemi de bugün « B i m e t a l i z m » adı verilen bu ikili para sistemi olacaktır.

4 Belâzurî Ahmed b. Yahyâ b. Cerir (v. 279/892), *Futûhu'l-Buldân*, Neşr, Rıdvân M. Rıdvân, s. 452-453, Kahire 1350/1932.

5 *Miskâl* : Bir cismin vezni, tartısı, kıymetli madenlerin, mücevherlerin v.s. ağırlıklarını ölçmeye yarayan bu tartı... Romalıların «Solidus»una tekâbül etmektedir. Bkz. Buhl, Fr., *İA*, «*Miskâl*» maddesi.

6 *Kırat* : Para ağırlık birimidir. Bkz. er-Râzî, *Muhtâru's-Sihah*, k.r.t. maddesi.

7 Belâzurî, *Futûh*, s. 452.

8 Bkz. *Makrizî*, *Kitâbu'n-nukûdi'l-kadimeti'l-İslâmiyye*, v. 30b; Ayn ml., *İğâsetü'l-ümme bi keşfi'l-ğumme*, s. 49-53.

B. «*Rumî*» adı verilen dinârların değişmez bir ağırlığı varken, *Kisrevî* denilen dirhemler farklı ağırlıktadır ve piyasalarda *Bağlî* (buna *vâfî* de denilmektedir), *Taberî*, *Cevrâkî*, *Himyerî*, *Mağribî* adları ile anılan çeşitli dirhemler kullanılmaktadır⁹. Kaynaklarda 1 dinârın ağırlığı 20 kırat, 22 kıratından 1 habbe eksik, 72 arpa tanesi ağırlığında verilirken¹⁰, 1 dirhem bazan, 20 kırat, bazan 12 kırat, bazan da 10 kırat olarak verilmektedir¹¹. Bu farklı ağırlıklar *dânik* hesabıyla 8, 6, 5, 3 ve 1 *dânik* olarak gösterilmektedir¹². Yine bu devirde pazarlarda *miskâl* (dinâr) ile aynı ağırlıkta dirhemler olduğu gibi, 1/2 *miskâl* ağırlığında, bazan da daha farklı vezinlerde dirhemlerin bulunduğu, ayrıca dinâr ve dirhem arasında 7/10 gibi bir ağırlık nisbetinin var olduğu ve bu septimal ölçüye önem verildiği anlaşılmaktadır¹³.

C. O devirde altın para birimi olan dinâr, ağırlık birimi olan *miskâl*le eşit ağırlıktadır. Bu itibarla ilk devir tarih yazarları ikisini müteradif manada kullanmaktadırlar¹⁴.

Tarihî deliller o zaman 10 dirhem 1 dinârla aynı alım gücüne sahip olduğunu göstermektedir. Buna göre para kıymetleri «*Onluk*» sisemdir. Fakat teâmül adedle, yani paraları sayarak değil, tartı iledir. Hatta Madrub paralar da tartılarak muameleye tabi tutulmaktadır. Ayrıca ödemelerde külçe halinde altın ve gümüşler de kullanılmaktadır¹⁵.

2. Hz. Peygamber Devrinde Kullanılan Paralar

İslamın ortaya çıktığı muhit ekonomik yönden hareketli bir yapıya sahipti. Yarımadanın iktisâdî hayatında önemli rol oynayan periyodik

9: Mâverdi, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed (v. 450/1058), *el-Ahkâm-
mu's-Sultâniyye ve'l-Velâyâtu'd-Diniyye*, s. 147 Mısır 1393/1973;
Makrizi, *İğâse*, s. 49.

10 Belâzuri, *Futûh*, s. 451-453; Mâverdi, *el-Ahkâm*, s. 148; Makrizi
İğâse, s. 49.

11 Makrizi, *İğâse*, s. 49; Mâverdi, *el-Ahkâm*, s. 147.

12 Mâverdi, *el-Ahkâm*, s. 147; Makrizi, *İğâse*, s. 49.

13 Belâzuri, *Futûh*, 452; Makrizi *İğâse*, s. 49-50.

14: Bkz. Ebû Übeyd, el-Kâsim b. Sellâm (v. 224/839), *Kitâbu'l-Emvâl*,
Tahkik, H. Muhammed Harrâs, s. 701, Kahire 1389/1969; Belâzuri,
Futûh, s. 451-452; Makrizi *İğâse*, s. 49; er-Reys, Muhammed Ziyâ-
uddin, *el-Harâc ve'n-nuzumu'l-mâliye fi'd-Devleti'l-İslâmiyye* s.
361-364. (Üçüncü baskı), Kahire 1969.

15 Hamidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi*, s. 2, s. 1046.

panayırlar, ticarî kervanlar, Hint-Çin ticâret yolunun bu bölgeden geçmesi, Yarımada'nın ekonomik değerini bir kat daha artırıyordu.

İşte böyle bir ekonomik muhit içinde *Hz. Peygamber* tarafından kurulan İslam devleti yeni bir para basmaya lüzum görmemiş, o zamana kadar arap pazarlarında tedavülde olan paraları kullanmıştır. *Hz. Peygamber* Mekke'den Medine'ye hicret ettiğinde, orada da Kureyş tarafından benimsenen para ağırlık ölçülerinin kabul edilmesini istemiş ve şöyle buyurmuştur:

«*Mizân (para tartı birimi), Mekke'lilerin mizânıdır. Mikyâl (hacim ölçüsü) de, Medine'lilerin mikyâlidir*¹⁶.»

Ebû Ubeyd, *Ebû Dâvud* ve *Nesâî*'nin rivâyet ettikleri, *İbn Hıbbân*, *Dârekutnî* ve *Nevevî*'nin «*Sahîh*» diye niteledikleri¹⁷ yukarıdaki hadisi *Hattâbî* —özetle— şöyle şerh etmektedir:

«Bu hadisin mânâsına göre zekâtın taalluk ettiği vezin (para ağırlık birimi) Mekkelilerin veznidir. Mekkelilerin bu vezni de asr-ı saâdette muteber olan *on tanesi yedi miskal ağırlığındaki* İslam dirhemleridir. İşte Mekkelilerce muteber olan dirhemler bu ağırlıktaki dirhemlerdir. *Hz. Peygamber* Medine'ye hicret ettiği zaman burada dirhemler tartılarak değil, sayılarak muameleye tabî tutuluyordu. *Hz. Peygamber* bu hadisi ile artık Medine'de de dirhemlerin tartılarak muameleye tabî tutulmasını tavsiye etmiş ve bu hususta Mekkelilerin para tartı birimlerini esas almalarını istemiştir¹⁸.»

Bilindiği gibi *Hz. Peygamber* zekât, mehir, diyet gibi malî-dinî mükellefiyetlerin nisâb ve nisbetlerini (miktarlarını) dirhem ve dinârlarla tayin etmiştir. Meselâ gümüşün zekât nisâbını 200 dirhem, bu nisâbdan verilecek zekât borcunu da 5 dirhem olarak beyân etmiştir¹⁹. O devirde piyasada muhtelif ağırlıklarda dirhemler olduğuna göre, acaba müslümanlar sahip oldukları gümüş nisâbını, bu çeşitli ağırlıktaki dirhemlerden hangisi ile hesap etmişler ve zekât borç-

16 *Ebû Ubeyd*, *el-Emvâl*, nr. 1604; *Ebû Dâvud*, Süleyman b. el-Eş'as (202-275 h.), *Sünen*, c. 3, s. 633, nr. 3340, *Humus* 1391/1971; *Miras*, *Kamil*, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi*, c. 5, s. 39.

17 Bkz. *Ebû Ubeyd*, *el-Emvâl*, s. 696 dip not 1.

18 *Ebû Dâvud*, *Sünen* ve *ma'ahu Kitâbu Me'âlimu's-Sünen*, c. 3, s. 633 *Humus*, 1391/1971.

19 Bkz. *Ebû Ubeyd*, *el-Emvâl*, nr. 1112; *Buhârî*, *Zekât*, 32-38.

larımı hangi nev'i dirhemlerle ödemişlerdir? Gümüş zekât nisâp ve nisbetini bildiren hadiste bu husus açıkça belirtilmemiştir.

Hattâbî'nin, Hz. Peygamberin yukarıdaki hacim ve para ağırlık birimi ile ilgili hadisinin şerhinden anlaşıldığına göre, Hz. Peygamber devrinde malî mükellefiyetlerin nisâb ve nisbetlerin, «Mekke vezni olan ve 10 tanesi 7 miskâl ağırlığındaki» dirhemlerle hesap edilmiştir. Hz. Peygamber, Medine'ye hicret ettiği zaman, orada da «Mekkelilerce muteber olan» bu ağırlıktaki dirhemlerin malî ödemelerde esas alınmasını istemiştir. Hattâbî'nin bu görüşü Kâdî İyâz, İbn Abdî'l-Berr, Aynî, Nevevî, Suyûtî ve Kettânî tarafından da paylaşılır²⁰.

Zikredilen hadisın geniş bir açıklamasını yapan *Ebû Ubeyd* (v. 224 h.) ise, —özellikle— İslamdan önce arap piyasasında 8 *dânik* ağırlığında *Vâfi* (Bağlı) denilen dirhemlerle (dirhem-i kebir), *Taberiyetü'l-İtk* denilen ve 4 *dânik* ağırlığında olan dirhemlerin (dirhem-i sağır) tedâvülde olduğunu, *Hz. Peygamber* devrinde müslümanların zekâtlarını bu iki nev'i paradan ödediklerini kaydeder²¹. *İbn Hümâm* «Fethu'l-Kadir» adlı eserinde *Ebû Ubeyd*'in konu ile ilgili açıklamalarına geniş yer verir ve onun yukarıdaki ifâdesinin zâhirinden müslümanların *Hz. Peygamber* devrinde 8 ve 4 *dânik* ağırlığındaki dirhemlerden hangisini bulurlarsa onunla zekâtlarını ödediklerini anlaşıldığını söyler²². ve *Hz. Peygamberin* herhangi bir dirhemle kayıtlamaksızın 200 dirhemde 5 dirhem zekâtı emrettiğini savunur²³.

Makrizi ise müslümanların, *Abdülmelik b. Mervân*'ın para ıslahatına kadar iki nev'i dirhemden zekât vermeye devam ettiklerini ileri sürer²³.

Buraya kadar verdiğimiz bilgilerden şu hususları tesbit etmemiz mümkündür:

Hz. Peygamber zamanında malî mükellefiyetlerde nisâbın, tedâvüldeki hangi nev'i dirhemlerle tesbit edildiği, ödemelerin hangi ağırlıktaki dirhemlerle yapıldığına dair kaynaklarda açık bir maluma-

20 Aynî, Bedruddin (v. 855/1451), *Umdetü'l-kâri fi şerhi Sahihi'l-Buhâri*, c. 4, İst. 284-285, İstanbul 1308-1811 b. Kettânî, Abdülhayy el-Hasen el-İdrisi, *et-Terâîbu'l-İdâriyye*, c. 1, s. 413-414 Rabat 1346 h.

21 *Ebû Ubeyd*, *el-Emvâl*, s. 701-702.

22 *İbn Hümân*, *Kemâlüddin Muhammed b. Abdülvâhid* (v. 861/1457), *Fethu'l-Kadir*, c. 2, s. 161, Beyrut.

23 *Makrizi*, *İğâse*, s. 53.

ta rastlayamıyoruz. Bu konu ayrıca tetkik edilmelidir. Yalnız şu hususu kesin olarak biliyoruz ki, dirhem ve dinarlar Hz. Peygamber zamanında yaygın olarak kullanılmış ve bunlar dinî hükümlere konu olmuşlardır²⁴. Ancak o devirde dirhem ve dinarlar sayılarak değil, tartılarak muamelelere tabi tutulmuşlardır. Biraz ileride de işaret edeceğimiz gibi, bu paralar için birtakım tartı birimleri ortaya konmuştur. Hz. Peygamber Medine'ye hicret ettiğinde, orada dirhemlerin alış-verişlerde sayılarak verilip alındığını görmüş, müslümanlara dirhemleri tartarak muameleye tabi tutmalarını ve bu hususta, Kureyşce muteber olan para tartı birimini esas almalarını tavsiye etmiştir. Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, o devirde piyasalarda çeşitli ağırlıkta dirhemler vardır. Bunların sayılarak verilip alınmasında her an için aldanma söz konusudur. Çeşitli ağırlıktaki dirhemler terazinin bir kefesine konarak tartılırsa, mübadelelerde aldanma ve aldatmaların önüne geçilmiş olunacaktır. Hz. Peygamberin, dirhemlerin böyle muhtelif ağırlıkta basılmış olduğunu dikkate alarak, onların sayılarak değil, tartılarak muameleye tabi tutulmasına bilhassa önem verdiğini bazı hadislerin dâhilî şahâdetinden anlıyoruz. Hz. Peygamber Câbir b. Abdîllah'dan 40 dirheme bir deve satın almıştır. Bu devenin bedelinin, adı geçen sahâbiye ödenmesi için Bilâl'e «40 dirhem gümüşü tartıp öyle vermesini, emretmiştir. Ayrıca Hz. Peygamberin, hileye başvurmak kasdı ile tedâvüldeki paraların kesilip ek-siltilmesini hukuken yasaklamış olduğunu da biliyoruz²⁶. Bütün bu bilgilerin ışığı altında Hz. Peygamberin yukarıda zikredilen hacim ve tartı birimini konu alan hadisi ile, müslümanlara n i s â b ve n i s b e t l e r i n hesap edilmesinde bir ölçü verdiğini, müslümanların da «Kureyş örfünde bilinen ve Hz. Peygamber tarafından teyid edilen bu ölçüye uyarak, veya bu ölçü esas olmak üzere ortalama olarak dirhemlerinin nisâbını hesap etmiş olduklarını söyleyebiliriz.

3. Hulefâ-i Râşidin Devrinde Kullanılan Paralar

Hz. Peygamberin vefâtından sonra halife olan Hz. Ebû Bekir paralara dokunmamış, onun kısa süren hilâfet döneminde de teâmül Hz. Peygamber zamanında olduğu gibi devâm etmiştir²⁷.

24 Kur'ân Âli İmrân (3), 75; Yûsuf (12), 12 âyetlerinde birincide dinâr, ikincide dirhemden bahsedilir. Arapların tamamen habersiz olduğu şeyden Kur'an-ı Kerim'in söz etmesi düşünülemez.

25 Miras, K., Tecrid, c. 5, s. 88.

26 Hamidullah, M., İslam Peygamberi, c. 2, s. 1046.

27 Belâzuri, Futûh, s. 245, 452; Makrizî, İğâse, s. 51.

Kaynakların benzer ifâdelerle naklettiklerine göre Hz. Ömer, halifeliği zamanında fethedilen topraklardan tarh edilecek olan harâc vergisini, o bölgelerde daha çok kullanılan, ağırlığı en fazla olan dirhemlerden tahsil etmek istemiş, bunun ise mükelleflere ağır geleceği bahis konusu olmuştur. Bunun üzerine Hz. Ömer, gereken istişareden sonra, bir rivâyete göre, o zaman piyasada çokça bulunan 20, 12, 10 kırat ağırlıklarındaki dirhemlerin ortalamasını yani 14 kıratlık dirhemi « ş e r ' i » dirhem olarak kabul etmiştir²⁸.

Başka bir rivâyette bu işlem piyasadaki her 10 dirhemi 10, 6, 5 miskâl ağırlığında olan üç nev'i dirhem ortalaması alınarak yapılmış ve « y e d i m i s k â l v e z n i n d e 1 0 d i r h e m , » şer'i dirhem olarak kabul edilmiştir²⁹.

Bir başka rivâyette ise Hz. Ömer, o zaman çokça kullanılan dirhemlerden ağırlığı en fazla olan Bağli dirhemi (8 dânik) ile, en az ağırlıklı Taberî dirhemini (4 dânik) ortalaması olan 6 dânik ağırlığını, şer'i dirhemini vezni olarak tesbit ettirmiştir³⁰.

Yukarıdaki rivâyetlerden ilki Belâzurî (v. 279 h)'nin Hasan b. Salih'ten, ikincisi de aynı müellifin Hasan b. Salih'in dışındaki râvilerden yaptığı, eski İran dirhemleriyle ilgili nakillerine istinad eder. Fıkıh kitaplarında da zikredilen bu iki rivâyet aslında aynı manaya gelmektedir. Mâverdi'nin de belirttiği gibi, İranlılar miskâl vezni ile üç ayrı ağırlıkta dirhemler kestirmişlerdir. Bunlar 20, 12, 10 kırat ağırlığındadır³¹.

Üçüncü rivâyet ise Ebû Ubeyd'in verdiği bilgilere dayanmaktadır. Bu rivâyet de fıkıh kitaplarında zikredilmektedir³².

Hz. Ömer tarafından gerçekleştirilen dirhemlerin ağırlıklarının tevhidî işleminde bilhassa, dirhemle miskâl (dinâr) arasında 7/10 gibi bir ağırlık nisbetine dikkat edildiği görülmektedir. Yeni dirhem ağırlığı, yukarıdaki rivâyetlerde görüldüğü gibi, ister 14 kırat, isterse 6 dânik olsun,

28 Belâzurî, Futûh, s. 470-471; er-Reys, M. Z., el-Harâc, s. 327-328.

29 Belâzurî, Futûh, s. 470-471; er-Reys, M. Z., a.g.e., s. 327-328.

30 Ebû Ubeyd, el-Emvâl, s. 701-702

31 Mâverdi, el-Ahkâm, s. 147.

32 Bkz. İbn Hümân, Fethu'l-Kadir, c. 2, s. 161; Kâsânî, Alâuddin Ebi Bekr b. Mes'ûd (v. 587/1191), Bedâi'u's-sanâ'i fi tertibi's-şerâi', c. 2, s. 16 (İkinci baskı) Beyrut 1394/1974; İbn Kudâme Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed (v. 620/1223), el-Muğni, c. 3, s. 3-4, Mısır 1327 h. ve diğer fıkıh kitapları ilgili maddeler.

Miskâl ile aralarında 7/10 gibi bir nisbet meydana gelmektedir ki, buna göre ağırlığı 14 kırat (yahut 6 dânik) olan her 10 dirhem, ağırlığı 20 kırat olan her 7 miskâle (dinâr) eşit olmaktadır ($14 \times 10 = 20 \times 7 = 140$)

İslam tarihçileri ve fakihler şer'î dirhemlerle dinârlar arasında 7/10 ağırlık nisbetinin bulunduğunu ittifakla kabul ederler. İşte fıkıh kitaplarına umumî bir istilâh olarak geçen «el-'aşeretü bi vezni's-seb'a», yahut «veznü's-seba'a» veya «'aşaratün fi vezni seb'a» yedi miskâl ağırlığında on dirhem tabirinin esası budur³³.

Hz. Ömer tesbit edilen ağırlıkta yeni ve tamamen İslâmî paralar kestirmiş midir? Eğer bu esas üzerine yeni paralar darb edilmediyse, bu tesbitin pratikte faydası ne olmuştur?

Her ne kadar bazı müellifler, *Hz. Ömer*'in tesbit edilen «tevhid-in ukûd» (el-aşeretü bi vezni's-seb'a) esasına göre yeni paralar bastırmış olduğunu söylerlerse de³⁴, konuyu derinliğine tetkik eden *Kâmil Miras*'ın tekrar tekrar ifade ettiği gibi, kabul edilen bu düsturun para üzerindeki fiilen tatbiki, Emevî Halifesi *Abdûlmelik b. Mervân* (65/685-86/705) zamanında gerçekleşmiştir. Ancak *Hz. Ömer* zamanında, önceki paraların şekil, suret ve nakışlarını uzun müddet devam ettiren mahallî paralar basılmış ve bunların üzerine bazı İslâmî ibareler kazanmıştır. Ancak bu paralar hususi ve mevziî kalmış, devletçe bütün ülke çapında yaygınlaştırılmamıştır. Aksine *Hz. Ömer* zamanında fethedilen Suriye ve Mısır bölgelerinde Bizans dinârları, Irak bölgesinde de Sâsânî dirhemleri tedâvülde kalmıştır. Böylece Hicâz bölgesine buralardan külliyetli miktarda dinâr ve dirhemler akmıştır³⁵.

Hz. Ömer'in Basra Vâlisi *Ma'âkul b. Yesâr*'ın, İran dirhemleri şekil ve vezninde, üzerlerinde İslâmî ibareler olan paralar kestirttiği, *Hz. Osman* ve *Hz. Ali* devirlerinde de, üzerlerinde İslâmî ibareler bulunan paralar bastırıldığı, Muaviye ve *Abdullah b. Zübeyr* (v. 73/694)'in de ay-

33 Bkz. İbn Hüman, *Fethu'l-Kadir*, c. 2, s. 160-161; Kâsânî, *Bedâi'*, c. 2, s. 16; İbn Âbidin, Muhammed Emin (v. 1252/1836), *Reddü'l-muhtâr 'alâ'd-dürü'l-muhtâr 'alâ metni tenvirî'l-epsâr*, c. 1, s. 39-40, İstanbul 1307; İbn Kudâme, *el-Muğni*, c. 3, s. 3-4; eş-Şirâzi, *Ebü İshâk İbrahim b. Ali b. Yûsuf, el-Mühezzeb*, c. 1, s. 158 Mısır.

34 Bkz. *Miras*, K., *Tecrid*, s. 5, s. 45.

35 *Mirâs*, K., *Tecrid*, c. 5, s. 47-48; er-Reys, *el-Harâc*, s. 332; *Ebü Ubeyd, el-Emvâl*, s. 701; İbn Kudâme, *el-Muğni*, c. 3, s. 3-4.

nı tarz para kestirttiği kaynaklarda zikredilmektedir³⁶. Ancak yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, bütün bu paralar, tamamen İslâmî tarzda basılmamış, aynı zamanda hususî ve mevzîî kalmıştır.

Biraz ileride ele alacağımız *Abdülmelik b. Mervân*'ın para islahatı na kadar geçen süre içinde kestirilen paralar bugün müze ve para koleksiyonlarında mevcuttur. Bu paralara «Arap - Sasâni tipi paralar» adı verilmektedir. Bunlar tetkik edildikleri zaman, bir yüzünde Hüsrev adı, Pehlevî yazısı... gibi İranlılara âit işaret ve resimlerin bırakıldığı, bunlara ilâveten paraların diğer yüzüne, ise «bismillah, bismillâhi Rabbi, elhamdülillah, lâ ilâh e illallahü vahdehu, Muhammedün Rasulullah» gibi İslâmî ibarelerin yazılmış olduğu görülür³⁷.

Hz. Ömer zamanında, tesbit edilen tevhid-i nukûd esasına göre yeni ve tamamen islâmî karakterde para bastırılıp, bütün ülkede tamim edilmediğine göre, *Hz. Ömer*'in bu icraatının pratikteki faydası ne olmuştur? Bu soruya, buraya kadar vermiş olduğumuz bilgilerin ışığı altında cevap vermeye çalışalım.

Yerinde de açıklandığı gibi altın ve gümüş paraların İslam öncesi devirlerinden beri bilinen ağırlıkları vardı. Altın para (dinâr) ağırlığı her devirde sabit ve değişmez kalmasına rağmen, gümüş paralar (dirhemler) farklı ağırlıkta basılıyordu. Ancak ticâretle meşgul olan ve bu konuda geniş tecrübeye sahip bulunan Kureyş kabilesi, her 10 dirhem 7 miskâl ağırlığında olan dirhemleri muteber dirhem olarak kabul etmişlerdi. Fakat bu ağırlıkta dirhem yoktu. Muteber ağırlıktaki dirhemler tartılarak tesbit ediliyordu. *Hz. Peygamber* Medine'ye hicret edince, müslümanlar tarafından bu muteber veznin kabul edilmesini, ödemelerin bu ölçüye göre yapılmasını istedi. Zekat *Hz. Ömer*'in icraatına kadar muhtemelen, *Hz. Peygamber*in işaret ettiği her 10 dirhem 7 miskâl ağırlığındaki dirhemlerle ödeniyordu. Bu ölçü ise kişilerin kendi ictihadları ile tesbit ediliyordu. *Hz. Peygamber* gümüşün zekâtını «200 dirhemde 5 dir-

36 Makrizî, *İğâse*, s. 52-53; Mâverdi, *el-Ahkâm*, s. 148; Mirâs, K., *Tecrid*, c. 5, s. 48-49; İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Katoloğu*, M.E.B. Eski Eserler ve Müzeler Müd. Yayınları, Seri III, No. 7, c. 1, s. XXXV, İstanbul 1971.

37 Bkz. İbrahim Tözen, *Arap Sasâni, Paraları*, Yapı Kredi Bankası Nümismatik Yayınları No. 7, s. 3 İstanbul 1975.

h e m » olarak beyan etmiştir. *İbn Hümam*'ın da belirttiği gibi bu hadisin şumulüne küçük ve büyük dirhemler de girmektedir. *Hz. Ömer*, *Hz. Peygamberin*, hacim ve para tartı birimi ile ilgili hadisinin ışığı altında, kendi ichtihadı ile, fıkıh kitaplarımıza « v e z n ü ' s - s e b ' a » adı ile geçen düsturu ortaya koydu. Böylece o zamana kadar malî ödemelerde fertlerin ichtihadına bırakılan, ortalama vezin bulma işi, bir esasa bağlanmış oldu. Bundan böyle z e k â t ı n ve diğer malî ödemelerin—dirhemle ödenmesi, halinde— her 10 dirhemi 7 miskâl ağırlığında olan dirhemlerle ödenmesine karar kılındı. Nitekim *İbn Haldun*'un konu ile ilgili yaptığı açıklamalar da bunu teyid eder mahiyettedir. *İbn Haldun* şer'i dirhemlerle ilgili yaptığı açıklamaları şu ifadelerle tamamlar:

«Şer'i dirhem in ölçüsü tayin edilirken ortalama bir hesapla 6 dânik ağırlığında olarak tesbit edildi. Zekât alınırken 100 dirhem Taberî, 100 dirhem Bağlı'den ortalama 5 dirhem zekât alındı³⁹. «...Bu yolla hesap sahâbe ve tâbiûn arasında maruf idi³⁹.»

İbn Nüceym «el-Bahru'r-Râik» adlı eserinde «Hidâye» sahibi *Merginânî*'nin «dirhemler önceden hurma çekirdeği şeklinde idi. *Hz. Ömer* zamanında yuvarlak hale getirildi onun ve dinarların üzerine de «lâ ilâhe illallah Muhammedün Rasulullah» yazıldı ... dediğini nakleder⁴⁰. *Hz. Ömer* zamanında para kestirildiği kaynaklarda zikredilmektedir. Ancak yukarıda da açıklandığı gibi bu paralar mahallî olarak kalmış, eskilerin şekil ve nakışlarını muhafaza etmişlerdir. Bu itibarla *Merginânî*'nin bu nakli *Hz. Ömer* zamanında tamamen islâmî tarzda para bastırılıp ülke çapında tamim edilmemiştir, görüşü ile çelişir gibi görülmemelidir.

4. Abdülmelik b. Mervân'ın Para Islahâtı (Islâhâtu'l-'Uml)

Devlet sınırları içinde yabancı paraların tedâvülden kaldırılması, şekil, vezin ve nakışlarıyla tamamen İslâmî paraların kesilerek piyasalara sürülmesi Emevî Halifesi *Abdülmelik b. Mervân* (65/685-86/705) zamanına rastlamaktadır.

38 *İbn Haldun*, Abdurrahman b. Muhammed (v. 808/1406), *Mukaddime*, Çev. Zâkir Kadiri Ugan, c. 2, s. 17 İstanbul 1968.

39 *İbn Haldun*, *Mukaddime*, c. 2, s. 19-20.

40 *İbn Nüceym*, Zeynüddin, el-Bahru'r-râik şerhu kenzi'd-dekâik, c. 2 s. 244, (İkinci baskı) Beyrut.

Kaynakların ittifakla haber verdiklerine göre tamamen İslamî tarz-daki ilk paraları bastıran ve ülkenin her tarafında sadece bu paraların kullanılmasını emreden «*Abdülmelik b. Mervân*»'dır. Onu para dar-bına sevkeden hadise şu şekilde anlatılmaktadır:

Mısır'dan Bizans'a kağıt (papirüs) ihrac edilirdi. Kağıt işinde çalışan Mısırlı memurlar, ihrac malı kağıtların üzerlerine —üste— Hz. İsa'ya ulûhiyyet isnad eden ibâreler ve haç resmi çizerlerdi. İlk defa Abdülmelik böyle ibârelerin yazılmasını yasakladı ve kağıtların üst taraflarına ihlas suresinin ilk âyetini, sonuna da Hz. Peygamberin isminin konulmasını emretti. Bu durum Bizans imparatorunu kızdırdı. İmparator, Halife'ye yazdığı mektupta bu uygulamanın terk edilmesini, aksi halde dinârların üzerine, Hz. Peygamberin ismini hoş gitmeyecek şekilde yazdıracağını bildirdi. Bu mektuba fevkalade kızan Abdülmelik b. Mervân, bir ilmî heyet teşkil ederek onlarla istişareden sonra, tamamen İslâmî tarzda olacak yeni paralar bastırmaya ve yabancı kökenli paraların piyasalardan kaldırılmasına karar verdi⁴¹.

Abdülmelik b. Mervân zamanında devletin sınırları genişlemiş, ilk fetih yıllarından bu yana aşağı yukarı yarım asırdan fazla bir zaman geçmiştir. Devletin iktisâden gelişmesi için, dış ülkelerden gelen ve savaşlar dolayısıyla zaman zaman kesintiye uğrayan yabancı paralara bağımlılıktan kurtarılması gerekmektedir. Ayrıca *Mâverdi*'nin de işâret ettiği gibi Sâsânî devletinin zayıflaması ve siyasi çalkantıların devam etmesi sonucu dirhemlere hile karıştırılmış, bozuk İran dirhemleri İslâm pazarlarını doldurmuştur⁴². Bunlara ilâveten sınırları çok genişleyen İslâm ülkesi içinde muhtelif ağırlıkta dirhemlerin tedâvülde olması, mâli mükellefiyetlerin yerine getirilmesinde güçlükler doğurmaktadır. Devlet de cizye ve harâc gibi vergilerin tahsilinde aynı sebeplerden dolayı zorluklarla karşılaşmaktadır. İşte bu iktisâdî ve malî sebeplerden dolayıdır ki, İslam devleti kendi damgasını taşıyan paralar basma zaruretini duymuştur. *İbn Haldun* da bu hususa dikkati çeker ve şöyle der: «*İslâmın şevket ve gücü artıp, devlet büyüyünce dirhem de dinarların ölçülerini kesin olarak tayin etmek, devlet ve milletin menfaâtları icâbından olmuştur*⁴³.»

41 *Mâverdi, el-Ahkâm*, c. 148; *Belâzuri, Futûh*, s. 452; *Makrizi, İğâse*, s. 53; *Mirâs, K., Tecrid*, c. 5, s. 49.

42 *Mâverdi, el-Ahkâm*, s. 148; *Makrizi, İğâse*, s. 53.

43 *İbn Haldun, Mukaddime*, s. 2, s. 20.

Abdûlmelik b. Mervân para darbına, devrin ileri gelen âlimleri ile istişare sonucu ve özellikle *Muhammed Bâkır*'ın da olumlu görüşlerini olarak karar vermiş ve Hz. Ömer tarafından tesbit edilen « v e z n ü ' s - s e b ' a » esasına göre sikke kalıpları yaptırmıştır. Bu sikke kalıplarını ülkenin her tarafına göndermiş, akabinde bilhassa Irak ve Mısır gibi İslam merkezlerinde bu kalıplara uygun paralar basımına başlanmıştır⁴⁴. Halk elindeki yabancı paraları ve altın gümüş parçalarını darbhanelere götürmüş ve her 100 dirheme 1 dirhem basım ücreti ödeyerek, yeni İslâmî paralar kestirtmiştir⁴⁵. Böylece Sâsânî paralarına bazı İslâmî ibâreler eklenerek —mahallî ve mevzii olarak— Hz. Ömer zamanında başlayan ilk İslâmî para basımı, beşinci Emevî Halifesi *Abdûlmelik İbn Mervân* zamanında, onun gerçekleştirdiği para ıslahatı ile, tam İslâmî şeklini almıştır.

Tarihçiler arasında dinârlarla dirhemlerin hangi senede basılmış oldukları konusunda görüş ayrılıkları vardır. *Belâzurî* dinârların darb tarihi için *h. 74*, dirhemler için *h. 76* senelerini gösterir⁴⁶. *İbnü'l-Esîr* dinâr ve dirhemlerin *h. 76* yılında darb edildikleri söyler⁴⁷. *İbn Haldun Said b. Müseyyeb ve Ebû Zinâd*'ın rivâyetlerinde, *Abdûlmelik*'in *Haccâc*'a dinâr ve dirhemlerin *h. 74* yılında darbını emrettiğini, *Medâinî*'nin rivâyetinde ise *h. 75* yılında bu emri verdiğini, *h. 76* yılında da bu paraların tedavüle çıkarılıp artık bunlarla alış-veriş edilmesini emrettiğini nakleder⁴⁸. *Tuncay Aykut* tarafından hazırlanan « E m e v î S i k k e l e r i » adlı eserde ilk İslâmî dinârın 77/696 tarihinde basılmış olduğu, İslâmî karakterli dirhemlerin ise *h. 79* tarihini taşıdığı kaydedilmektedir⁴⁹.

İslâmî tarzdaki dirhem ve dinârların basılış tarihindeki görüş ayrılıkları, muhtemelen, *Abdûlmelik*'in para reformundan önce de Sâsânî tipi para bastırılmış olmasından kaynaklanmaktadır. Tamamen İslâmî karakterdeki paraların kestirilmesine ise *h. 74* yılında başlanmış, darb işlemi de *h. 79* yılında tamamlanmış olmalıdır.

44-45 Makrizî, *İğâse*, s. 54-55; Mirâs, K., *Tecrid*, c. 5, s. 49.

46 Belâzurî, *Futûh*, s. 453.

47 İbn Esîr, *Izzuddin, Ebu'l-Hasen...* (v. 630/1292), *el-Kâmil fi't-târih*, c. IV, s. 53.

48 İbn Haldun, *Mukaddime*, c. 2, s. 14.

49 Bkz. *Tuncay Aykut, Emevî Sikkeleri*, Yapı Kredi Bankası Nümismatik yayınları No. 11, s. 5, 6, İstanbul 1982.

Kaynaklar *Abdülmelik b. Mervân* tarafından bastırılan İslâmî paraların mümeyyiz vasıflarını şu dört maddede özetlerler :

- Dirhemler, her 10 dirhem 7 miskâle eşit (veznü's-seb'a) esasına uyularak basılmıştır.
- Dirhemler aynı zamanda 6 dânik ağırlığındadır.
- Paraların ağırlığı Hz. Peygamberin sünnetine uygun olarak kesilmiştir.
- Yaşayan Sahabî ve tâbîler tarafından kabul görmüştür⁵⁰.

Abdülmelik b. Mervân devrinden *Ömer b. Abdülaziz* devrine kadar geçen süre içinde basılan paralar da aynı şekilde darbedilmiştir. Hatta *Ömer b. Abdülaziz'e* paraların üzerindeki âyet ve Hz. Peygamberin ismine abdestli abdestsiz dokunuyor gerekçesi ile, bunların kaldırılması için müracaatta bulunulduğunda, o bu başvuruları geri çevirmişti⁵¹.

Daha sonraki devirlerde, bilhassa *Yezid b. Abdülmelik* (v. 105/724) ve *Hişâm b. Abdülmelik* (v. 124/743) devirlerinde, muhtelif bölgelerde görevli valiler tarafından bastırılan ve onların kendi isimleriyle şöret bulan paralar (dirhemler) da, Emevîlerin en makbul paralarından sayılmıştır⁵².

5. İslamın İlk Devrindeki Paraların Şekilleri

İslamın ilk devrindeki paraları

A. Abdülmelik b. Mervân'ın para ıslahatından önceki sikkeler

B. Para ıslahatından sonra kestirilen sikkeler olmak üzere iki ana bölüme ayırabiliriz. İlk bölümde yer alan paralara « Arap - Sâsânî paraları » denilmektedir⁵³. Bunlarda Hüsrev adı, pehlevî yazısı, ateşgedesi, ayyıldız resimleri tamamen bırakılmış olup, birer yüzlerinin kenarlarına « Bismillâh, Bismillâhi Rabbî, el-Hamdülillâh, Bismillâhilâ ilâhe illal-

50 Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 700-702; Makrizî, *İğâse*, s. 56; Miras, K., *Tecrid*, c. 5, s. 49-50.

51 Bkz. Mirâs, K., *Tecrid*, c. 5, s. 54.

52 Mâverdi, *el-Ahkâm*, s. 148; Belâzuri, *Futûh*, s. 454; İbn Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 53-54.

l â h u v a h d e h û , M u h a m m e d ü n R a s u l u l l â h » gibi İslâmî ibâreler eklenmiştir. Zaman ilerledikçe paraların üzerindeki İslâmî ibâreler artmış, ayrıca üzerine vâli adı, tarih ve darb yerleri de kazınmıştır⁵⁴.

İkinci bölümde yer alan, para ıslahatından sonra kestirilen tamamen İslâmî tarzdaki altın sikkelerde ortada «L â il â h e illallâh v a h d e h û l â ş e r i k e l e h , » çevresinde «M u h a m m e d ü n R a s u l u l l â h e r s e l e h u b i ' l - h ü d â v e d i n i ' l - h a k k i l i y ü z h i r e h u a l a ' d - d i n i (Kur'an, 9/33)», arka yüzlerinde, ortada «A l l â h u a h a d A l l a h ü ' s - S a m e d l e m y e l i d v e l e m y ü l e d », bu yüzün çevresinde de «B i s m i l l â h i d u r i b e h â z e ' d - d i n â r f i s e n e t i s e b ' i n v e s e b ' i n (veya başka tarih) yazılıdır⁵⁵.

İslâmî tarz gümüş sikkelerin ön yüzlerinde ortada «L â il â h e illallâh v a h d e h û l â ş e r i k e l e h », çevresinde «B i s m i l l â h i d u r i b e h â z e ' d - d i r h e m b i ' l - K û f e f i s e n e t i t i s ' i n v e s e b ' i n (veya başka tarih) yazılıdır. Dirhemlerin arka yüzlerinde de, altın sikkelerdeki ibâreler bulunmaktadır. Ortada da «A l l a h u A h a d A l l â h u ' s - S a m e d l e m y e l i d v e l e m y ü l e d v e l e m y e k u n l e h û k ü f ü v e n a h a d » yazılmıştır. Çevrede de «M u h a m m e d ü n R a s u l u l l a h e r s e l e h u b i ' l - h ü d â v e d i n ' i l - h a k k i l i y ü z h i r e h u a l a ' d - d i n i k ü l l i h i v e l e v k e r i h e ' l - m ü ş r i k ü n » ibaresi yazılmıştır.

Sikkeler yuvarlak basılmış, gümüş sikkelerde çap daha geniş tutulmuştur. İslâmî paraların karakteristik görünüşleri böyledir. Paraların daha detaylı tanımı için para koleksiyonlarının yayınlarına bakılmalıdır⁵⁶.

6. İlk Devir İslâm Paralarının Ağırlıkları

Kaynaklar, *Abdülmelik b. Mervân* tarafından gerçekleştirilen para ıslahatından sonra, yeni tarz İslâm sikkelerinin, *Hz. Peygamberin* işaret

53-54 İbrahim Tözen, *Arap-Sasani Paraları*, s. 3.

55 Tuncay Aykut, *Emevî Sikkeleri*, s. 6.

56 Bkz. İsmail Galip, *Meskûkâtı Kadime-i İslâmiyye Kataloğu*, İstanbul 1312 h.; dip not 36, 37, 49 daki eserler.

ettiği, Hz. Ömer tarafından resmileştirilen « v e z n ü ' s - s e b ' a » esasına uygun ağırlıkta basılmış olduklarını haber verirler. Gerçekten de bu paralar o devirde hayatta bulunan sahâbe tarafından reddedilmemiş, vezinleri değil, sadece üzerlerindeki dinî nakışlar tartışma konusu olmuştur⁵⁷. Müslümanlar onlarla alış-veriş yapmışlardır.

Yukarıda ilgili bahsinde de zikrettiğimiz gibi, Hz. Ömer şer'î dirhem varlığını 14 kırat, yahut 6 dânik olarak kararlaştırmıştır. Hz. Ömer dirhem ağırlıklarını tevhid işlemi, aynı zamanda, herbirinin ağırlığı 14 kırat olan 10 dirhem, 7 miskâl (dinâr) a eşik olmasına da dikkat ettiğine göre, bu 7 dinârdan herbirinin ağırlıkları da 20 şer kırat olmalıdır. ($14 \times 10 = 7 \times = 140 = 7 \times \quad \times = 20$). Kaynaklarda da o devirde 1 dinârın 20 kırat ağırlığında olduğu divâyet edilmektedir⁵⁸.

Taberî ve Makrizî'nin haber verdiklerine göre Abdülmelik b. Mervân dinârları 22 kıratın 1 habbe⁵⁹ eksik, dirhemleri de 15 kırat ağırlığında kestirmiştir⁶⁰. Belâzurî bu rivâyeti «dirhem 15, dinâr 21 3/7 kırat ağırlığında basıldı⁶¹», ifadesi ile daha açık bir şekilde nakleder. Gerçekten de dirhemi 15 kırat olarak ele alıp, « v e z n ü ' s - s e b ' a » kâidesine göre işlem yaparsak, Taberî ve Makrizî'nin « 1 d i n â r 2 2 k ı r a t t a n 1 h a b b e e k s i k b a s ı l d ı » şeklindeki rivayetlerinde dinâr ağırlığının 21 3/7 kırat olduğunu görürüz. ($15 \times 10 = 7 \times = 150 = 7 \times \quad \times = 21 \frac{3}{7}$).

İslâm âlimleri, şer'î dirhemle dinâr arasındaki 7/10 ağırlık nisbetini tartışmasız kabul ederler. Hatta İbn Haldun bu konuda icmâ vuku bulunduğunu ileri sürer ve:

«Sahâbe ve tâbiün devrinden beri 1 şer'î dirhem 7 miskâl (dinâr) ve okiyenin 40 dirhem hesâp edilmesi icmâ ile sâbittir. Bu icmâa göre dirhem, dinârın 1/10 unun 7 mislidir (7/10 dinâr 1 dirhemdir). Altının miskâli 72 arpa tanesi ağırlığındadır. Dirhem ise 50 2/5 arpa tanesi ağırlığındadır⁶².» İbn Haldun bir başka rivâyetinde dinârın 72 arpa tanesi

57 Bkz. dip not 51.

58 Mâverdi, el-Ahkâm, s. 147; er-Reys, el-Harâc, s. 329-330.

59-60 Taberî Ebû Câfer Muhammed b. Cerir (v. 310/922), Tarihu'l-Umem ve'l-mulûk, c. 5, s. 83, Leiden 1879-1890; Makrizî, Kitâbu'n-nukûd, 32b.

61 Belâzurî, Futuh, s. 452.

62 İbn Haldun, Mukaddime, c. 2, s. 17.

ağırlığında olduğu icmâna *İbn Hazm*'ın muhâlefet ettiğini, ona göre dinârın ağırlığının 82 arpa tanesi olduğunu söyler⁶³.

Gerçekten de kaynaklarda, 10 İslâmî dirhem 7 miskâle eşitliği konusunda, gerek İlk devir tarihçileri ve gerekse fakihler arasında görüş ayrılığının mevcut olduğuna dâir herhangi bir kayda tesadüf edemiyoruz. Bu itibarla *İbn Haldun*'un « K o n u n u n i c m â i l e s â b i t o l d u ğ u » fikrine iştirak ediyoruz. Ancak dinârın 72 arpa tanesi ağırlığında olmasına sadece *İbn Hazm* muhâlefet etmemekte, biraz ileride de göreceğimiz gibi, hanefî fakihleri de bu hususta farklı rakamlar vermektedirler.

İbn Haldun'un bu görüşünün değerlendirilmesi ile hanefilerin dirhem-dinâr ağırlık hesaplarıyla ilgili görüşlerini daha sonraya bırakarak, *Şâfiî*, *Mâlikî* ve *Hanbelî* fakihlerinin dirhem ve dinâr hesaplarını tesbite çalışalım.

Şâfiî, *Mâlikî* ve *Hanbelî* fakihlerine göre bir miskâl (dinâr) 72, bir İslâmî dirhem de $50 \frac{2}{5}$ arpa tanesi ağırlığındadır. Verilen bu rakamlar 1 İslâmî dirhem 6 dânik, 1 dânik'in de $8 \frac{2}{5}$ arpa tanesi ağırlığında itibar edilmesine istinad etmektedir. Fakihlerin çoğunluğu tarafından kabul edilen bu hesabı rakamlarla şöyle gösterebiliriz:

1 dirhem 6 dânik, 1 dânik $8 \frac{2}{5}$ arpa tanesi

$$1 \text{ Dirhem } 6 \times 8 \frac{2}{5} = 6 \times \frac{42}{5} = \frac{252}{5} = 50 \frac{2}{5} \text{ arpa tanesi}$$

Bir dirhem « v e z n ü ' s - s e b ' a » kaidesine göre $\frac{7}{10}$ miskâldir. Buna göre 1 miskâl $1 \frac{3}{7}$ dirhemdir.

$$1 \text{ Miskâl } 1 \frac{3}{7} \times 50 \frac{2}{5} = \frac{10}{7} \times \frac{252}{5} = \frac{2520}{3572} \text{ arpa tanesi}$$

Dirhem ve dinârın arpa tanesi ile belirlenen ağırlıklarını kırat cinsinden tesbit etmek istediğimizde, yine yâ dânik veya arpa tanesi ağırlığından hareket etmemiz gerekmektedir. Cumhura göre 1 dânik 2 kırat, 1 kırat da $4 \frac{1}{5}$ arpa tanesi ağırlığındadır. O halde 1 dirhem dânik hesabı ile $2 \times 6 = 12$ kırat, arpa tanesi hesabı ile de $50 \frac{2}{5} : 4 \frac{1}{5} = \frac{252}{5} : \frac{21}{5} = 12$ kıratdır.

Bir miskâl ise $1 \frac{3}{7} \times 12 = \frac{10}{7} \times 12 = \frac{120}{7} = 17 \frac{1}{7}$ kıratdır⁶⁴. Miskâlde de arpa ağırlığından hareket ettiğimizde, yani 72 arpaya $4 \frac{1}{5}$ arpaya böldüğümüzde aynı neticeyi buluruz.

63 *İbn Haldun*, *Mukaddime*, c. 2, s. 21.

64 *İbn Âbidin*, *Reddül'-muhtâr*, c. 1, s. 39-40; *Miras*, K., *Tecrid*, c. 5, s. 50; *İbn Haldun*, *Mukaddime*, s. 2, s. 17.

Dirhem ve dinârın gerek arpa tanesi ve gerekse kırat olarak ağırlıklarında 7/10 nisbetinin korunduğu görülmektedir. İki halde de her 7 miskâl 10 dirheme eşittir.

$$a) 7 \times 72 \text{ arpa tanesi} = 504 = 50 \frac{2}{5} \times 10 \frac{252}{5} \times 10 = 504 \text{ arpa tanesi}$$

$$b) 12 \text{ kırat} \times 10 = 120 = 17 \frac{1}{7} \times 7 = 120/7 \times 7 = 120 \text{ kırat}$$

Hanefî fakihlerine göre ise 1 şer'î dirhem 14 kırat, bir miskâl de 20 kıratır. Yine hanefîlere göre 1 kırat 5 arpa tanesi ağırlığındadır Buna göre 1 şer'î dirhem $14 \times 5 = 70$ arpa tanesi, 1 miskâl $20 \times 5 = 100$ arpa tanesi ağırlığındadır⁶⁵. Secâvendî, Hanefîlerin bu hesabının Hicâzlıların tartısına tamamen uygun olduğunu, İbn Hüman da, Hz. Peygamberin yukarıda zikrettiğimiz konu ile ilgili hadisinde Hicâzlıların para vezinlerine işâret etmiş olduğunu, Hanefîlerin hesaplarının da bunu tebârüz ettirdiğini söyler⁶⁶.

Yukarıda yazmış olduğumuz tesbitlerde görüldüğü gibi, fukahâ çoğunluğu ile, hanefî fakihleri, dirhem ve dinâr ağırlıkları hakkında farklı rakamlar vermekte, iki taraf da benimsedikleri görüşün « Ş e r ' i d i r h e m i » ifâde ettiğini savunmaktadırlar. İbn Haldun, fakihler çoğunluğunun kabul ettiği dirhem-dinâr ağırlıkları ile ilgili rakamların « İ c m â i l e s â b i t » olduğunu ileri sürmekte, İbn Hüman ise hanefilerce benimsenen ağırlıkların Hz. Peygamberin işâret ettiği « H i c â z v e z n i n e » tamamen uygun olduğu söylemektedir. Bu durumda zihnimize şöyle bir soru gelmektedir. Şer'î dirhem muayyen bir ağırlıkta basılmıştır. O halde neden sonradan ortaya farklı rakamlar çıkmaktadır? Dirhem ağırlıkları ile ilgili yukarıdaki iki ayrı görüş nereden kaynaklanmaktadır?

Bu sorulara cevap bulabilmek için Hz. Ömer tarafından gerçekleştirilen, dirhem ağırlıklarının tevhibi ile ilgili rivâyetleri tekrar hatırlamamız gerekecektir. Zira biz Abdülmelik b. Mervân tarafından yapılan para ıslahatında, Hz. Ömer'in koyduğu esaslara uyulduğunu biliyoruz.

65 İbn Hüman, Fethu'l-Kadir, c. 2, s. 160-161; Kâsânî, Bedâi', c. 2, s. 16; İbn Âbidin, Reddül-muhtâr, c. 1, s. 39-40; İbn Nuceym, Bahru'r-râik, c. 2, s. 244.

66 İbn Hüman, Fethu'l-Kadir, c. 2, s. 160-161.

Yerinde de açıkladığımız gibi, Hz. Ömer'in « T e v h î d - i N u - k û d » işlemi bize üç rivâyet halinde intikal etmektedir. Bunlardan ilk ikisi aslında aynı manaya gelmekte ve Hz. Ömer'in ortalama bir dirhem ağırlığı tesbit etmek istediği zaman, piyasada çokça kullanılan 20, 12, 10 kırat ağırlıklarındaki dirhemlerin ortalaması olan «14 kırat»lık dirhemi, şer'î dirhem olarak aldığı haber vermektedir. Üçüncü rivâyet ise Hz. Ömer'in o zaman piyasada çokça kullanılan dirhemlerden ağırlığı en fazla olan *Bağlî* (8 dânik) dirhemi ile, en az ağırlıklı *Taberî* (4 dânik) dirheminin ortalaması olan 6 dânik ağırlığındaki dirhemi « Ş e r ' î d i r h e m » olarak kabul ettiğini bildirmektedir⁶⁷.

Fıkıh kitaplarında ilgili konu tetkik edildiğinde açıkça görülmektedir ki, *Hanefî*, fakihleri şer'î dirhem ağırlığının tesbitinde yukarıdaki iki ayrı rivâyetten ilkinin, yani 1 şer'î dirhem 14 kırat olduğunu haber veren rivâyeti ele almakta, onların dışındaki fakihler ise, bu iki rivâyetten sonuncusuna, yani 1 şer'î dirhem 6 dânik ağırlığında olduğunu bildiren rivâyete istinad etmektedirler. Gerçi bu iki farklı rivâyetin hem Hanefiler ve hem de Hanefiler dışındaki fakihlerin telif etmiş oldukları fıkıh kitaplarında alt alta zikredildikleri görülmektedir. Mesela *Şâfiî* fakihi *Mâverdi* «*el-Ahkâmü's-Sultâniyye*» adlı eserinde dirhem ve dinâr ile ilgili bütün rivâyetleri nakleder⁶⁸. Hanefî fakihlerinden *Kâsânî de* şer'î dirhem 6 dânik ve hafif dirhemlerin ortalaması alınarak tesbit edildiğini⁶⁹, *İbn Hümâm* da aynı rivâyeti «*Ebü Ubeyd'e*» istinaden nakleder⁷⁰. Ancak Şer'î dirhem 14 kırat ve arpa taneleri ile ağırlıklarının hesap edilmesinde Hanefîler 1 şer'î dirhem 14 kırat ağırlığında olduğunu bildiren rivâyete istinad ederken, onların dışındaki fakihler, 1 şer'î dirhem 6 dânik olduğunu haber veren rivâyeti esas alırlar.

Yukarıda cumhurun benimsediği 1 dirhem 6 dânik esasına müstenid şer'î dirhem ağırlığının hesap edilmesine dâir görüşü açıklamış ve buna göre 1 şer'î dirhem 50 2/5 arpa tanesi ağırlığında olduğunu görmüştük. Burada konu ile ilgili Hanefî fakihlerinin görüşlerini biraz daha tafsil etmemiz meselenin daha iy anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

Hemen bütün Hanefî fıkıh kitaplarında dirhem ve dinârlarla ilgili olarak şu bilgiler verilmektedir:

67 Bkz. dip not 28, 29, 30.

68 *Mâverdi*, *el-Ahkâm*, s. 147.

69 *Kâsânî*, *Bedâi'*, c. 2, s. 16.

70 *İbn Hümân*, *Fethu'l-Kadir*, c. 2, s. 161.

«Miskâl, dinârla aynı mânâdadır, 20 kıratdır. Dirhem de 14 kıratdır. Kırat ise 5 arpa tanesidir. Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer zamanında piyasada üç ayrı ağırlıkta dirhemler tedâvülde idi. Bunlar a) 20 kırat ağırlığında dirhemler, bunların her biri 1 dinâra eşit idi. b) 12 kırat ağırlığında dirhemler, bunların ağırlığı 1 dinârın 3/5 ine eşitti. c) 10 kırat ağırlığındaki dirhemler, bunlar da 1/2 miskâl ağırlığında idi. Tedâvülde olan paralar bunlardı. Ancak piyasada böyle üç farklı ağırlıklı dirhemlerin bulunması alış-verişlerde ihtilaflara sebep oluyordu. Hz. Ömer bu dirhemlerin tevhidini ve ortalama bir dirhem ağırlığının tesbitini istedi. Üç ağırlıklı dirhemler toplandı, bunların ortalaması olan 14 kırat ağırlığındaki dirhem «ser'i dirhem» olarak kabul edildi. Bu 14 kıratlık dirhem aynı zamanda 20 kırat olan ve ağırlığı hiç değişmeyen dinârla 7/10 gibi bir nisbet meydana getiriyordu. (14/20 = 7/10)⁷¹ Yani her 10 dirhemın kıratlarının ağırlığı ile, her 20 dinârın kıratlarının ağırlığı eşit idi.» (14 × 10 = 7 × 20 = 140).

Sonuç olarak Hanefî ve onların dışındaki fakihlerin dirhem-dinâr hesaplarını karşılaştırdığımız zaman, iki farklı hesaplamada da Hz. Peygamberin işâret ettiği, Hz. Ömer tarafından resmileştirilen dirhem-dinâr arasındaki 7/10 ağırlık nisbetine uyulmuş olduğunu görüyoruz. Cumhurun benimsediği hesapta kırat ve arpa tanesi sayıları azalmakta, Hanefilerce kabul edilen hesaplarda ise kırat ve arpa tanesi sayıları artmakta, fakat iki görüşte de her 10 dirhemın ağırlığı, her 7 dinârın ağırlığına eşit olmaktadır⁷². İbn Haldun'un belirttiği «İcmâ ile sâbit olan» husus bu olmalıdır. Şer'î dirhemın gerek kırat ve gerekse arpa taneleri ile ağırlıkları —yukarıda görüldüğü gibi— farklı rakamlarla ifâde edilmiştir. Burada icmânın imkânından bahsetmek ve İbn Haldun'un benimsediği, Hanefilerin dışındaki fakihlerce kabul edilen «dirhem 50 2/5, dinâr 72 arpa tanesi ağırlığında olduğu hususunda icmâ vuku buldu» görüşüne iştirak etmek mümkün değildir. Hanefilerle onların dışındaki fakihler dirhem-dinâr ağırlıklarının kırat ve arpa tanesi ile ağırlıkların farklı rakamlarla vermektedirler, bu farklılık —bize göre— hesaplamada Hanefilerin doğrudan doğruya kırat ağırlığını, cumhurun da dânik ve arpa tanesi ağırlığını esas almalarından kaynaklanmaktadır.

71. İbn Hümam, Fethu'l-Kadir, c. 2, s. 161; Kâsâui, Bedâi', c. 2, s. 16; İbn Âbidîn, Reddül-muhtâr, c. 1, s. 39-40; İbn Nüceym, Bahru'r-rik, c. 2, s. 244-245.

72. Bkz. s. 17.

7. İlk Devir İslam Paralarının Gram Cinsinden Ağırlıkları

İlk devir İslâm para ağırlıklarının arpa, buğday gibi hububatla tesbit edilmiş olduğunu görmüş buluyoruz. *Belâzuri*, bu şekildeki sikke ağırlık tesbitinin İslâm öncesi devirlere kadar uzadığını nakletmektedir⁷³. Pek tabii olarak fakihlerimiz de dirhem-dinâr ağırlıklarını hububat ölçüleri ile tesbit etmişlerdir. Hatta *İbn Hümâm*'ın, *Secâvendî*'nin « K ı s m e t - i T e r i k â t » a dâir yazdığı eserden naklettiğine göre, Hanefî, fakihleri bu hesâb zincirini *dânik*, *tassuc*, *habbe*, *arpa*, *hardal*, *fels*, *fetîle*, *nakire*, *katmîre* şeklinde zerreye kadar uzatmışlardır⁷⁴. Ancak uygulamada, dirhem ve dinârın as katlarından buğday ve arpadan ileriye geçilmediği görülmektedir.

Fakihler dirhem ve dinâr ağırlıklarının hububatla tesbitinde gereken titizliği göstermişler ve ağırlık tayininde kullanılacak arpaların « orta büyüklükte, kabuksuz ve iki ucunu kesilmiş » olmalarını şart koşmuşlardır. Ancak buğday, arpa gibi hububatın toprağın nemli ve kurak oluşuna bağlı olarak, bölgeden bölgeye, değişiklik göstermesi, bu konuda sabit ve değişmez bir rakamın elde edilmesini zorlaştırmıştır.

O halde şer'î dirhem ağırlığını ve buna bağlı olan, mâli mükellefiyetlerin nisâblarını tesbitte bizi müşterek bir sonuca götürecek olan, *Hz. Ömer*'in koyduğu esaslar içinde *Abdülmelik b. Mervân* tarafından bastırılan, sahâbe ve tâbiûn tarafından kabule mazhar olan sikkelerin araştırılıp bulunarak tartılmasıdır.

İslâm paraları basıldıkları zaman, onların ayarlarını kontrol etmek için aynı ağırlıkta ve *sence* (çoğulu *sencât*) adı verilen cam ölçüler de dökülmüştür. Halk bunlara « C a m d i r h e m l e r » adını vermiştir⁷⁵.

Gerek İlk devir tarihçileri ve gerekse fakihler, altın para birimi olan «*dinâr*»ın ağırlığının, İslâmdan önce de, İslâmî devirlerde de değişmediğini, aynı zamanda dinârın miskâlle eşit ağırlıkta olduğunu haber verirler⁷⁶.

73 *Belâzuri*, *Futûh*, s. 452-453.

74 Bkz. *İbn Hümâm*, *Fethu'l-Kadir*, c. 2, s. 160-161.

75 Bkz. *Zambaur*, E. V., *İslam Ansiklopedisi* (IA) «Dinâr» maddesi.

76 Bkz. *Belâzuri* *Futûh*, s. 45-453; *Mâverdi*, *el-Ahkâm*, s. 148; *Makrizî*, *İğase*, s. 49.

İslâm Ansiklopedisi «*Dinâr*» maddesinde şu bilgi verilmektedir:

«Abdülmelik'in yapmış olduğu para ıslahatı, altın sikkeyi (dinâr) değiştirmemiştir. Islahâtı müteâkip ilk dinârlar o kadar itina ile basılmıştır ki, bu sikkenin hakiki ağırlığını tesbit etmek pek kolaydır. *Dinâr* 4,25 gr.dır. Mısır'ın camdan yapılmış ölçüleri (sancât) sayesinde, şarkta tediyât altın sikkeler ile sayıp vererek değil, tartarak yapıldığından, 4,25 gr.in bunlarla da kontrolü mümkün olmaktadır.»⁷⁷.

Bugün pek çok dirhem, dinâr ve sencât, müze ve koleksiyonlarda muhafaza edilmekte ve bunların katologları neşredilmektedir. Muâsır müellifler de bu sikkelerin evsâf ve evzânını tesbit etmektedirler. Bu müellifler dinârın ağırlığının, 4,25 gr. olduğunu bildirmektedirler. *Muhammed Ziyâuddin er-Reys ve Yusuf el-Kardâvi*, eski paralar üzerinde araştırmalar yapan Mısırlı *Ali Mübarek*'in «el-Mizân fî uksiyeti ve'l-Evzân» ve *Dr. Abdurrahman Fehmî*'nin «Sancâtu'z-Sikke fî Fecri'l-İslâm» adlı eserlerine dayanarak, bu iki araştırmacının da aynı neticeyi bulduklarını kaybederler⁷⁸. Bizim tercihimiz de budur.

Kanaatımıza göre araştırmalar sonucu bulunan ve ilmî ölçülerle aşınma payları da dikkate alınarak tartılan İlk devir İslâm paralarının ağırlıkları, şer'î dirhem tesbitinde bizleri doğruya en yakın sonuçlara götürecektir ve bu konudaki görüş ayrılıklarını da ortadan kaldıracaktır.

Abdülmelik b. Mervân devrinde bastırılan dinârların, bugünkü ağırlık ölçüleriyle 4,25 gr. olduğunu kabul edersek, Hz. *Ömer* tarafından ortaya konulan ve fıkıh kitaplarında «veznü's-seb'a» (el-aşaretü bi vezni's-seb'a) ıstılahı ile anılan kâideye göre, şer'î dirhem ağırlığını da kolayca bulabiliriz:

1 dinâr (yahut miskâl) = 4,25 gram

1 şer'î dirhem = 7/10 dinâr, o halde 1 dirhem

$7/10 \times 4,25 = 2,975$ gramdır.

77 Zambaur, E. V., İslam Ansiklopedisi (İA) «Dinâr» maddesi.

78 Bkz. Muhammed Ziyâuddin er-Reys, el-Harâc ve'n-nuzumu'l-mâliye li'd-devleti'l-İslâmiyye, s. 351-3, s. Baskı Kahire; 1977 Yusuf el-Kardâvi, Fıkhü'z-zekât, c. 1, s. 259., 2. Baskı Beyrut 1393/1973.

79 Bkz. Buhâri, zekat, 38; Ebu Ubeyd, el-Emvâl, H. nr. 933-34, 1106, 1108-1111, 1166-1167.

8. Altın ve Gümüşten Zekât Nisâbı ve Zekât Borçları

İster nakit (madrûb), isterse külçe halinde olsun altın ve gümüşün z e k â t tâbi mallardan olduğunu, altının n i s â b ı n ı n 20 miskâl, gümüşün nisâbının ise 200 dirhem olarak tayin edildiğini biliyoruz.⁷⁹

Altın nisâbı 20 miskâl olduğuna göre:

$20 \times 4,25 = 85 \text{ gr.}$ Altının z e k â t nisâb miktarıdır. Bu nisâbdan ödenecek z e k â t de 0,5 miskâl olduğuna göre bu ağırlık gram olarak

$$4,25 \times 0,5 = 2,125 \text{ gr.dır.}$$

Gümüş nisâbı 200 dirhem olduğuna göre:

$2,975 \times 200 = 595 \text{ gr.}$ gümüşün zekât nisâbıdır. Bu nisâbdan ödenecek zekât da 5 dirhem olduğuna göre, bu ağırlık gram olarak: $5 \times 2,975 = 14.875 \text{ gr.}$ gümüş, gümüşten ödenecek zekât borcudur.

Sonuç

İlk devir İslâm paralarının ağırlıklarını, şekillerini, tarihçilerin ve fakihlerin bu konudaki görüşlerini, bir makale sınırı içinde, tesbit etmeye ve bazı sonuçlara ulaşmaya çalıştık. Buna göre:

a. İslâm öncesi Arap Yarımadası pazarlarında yabancı, bilhassa komşu ülkelerin paraları serbest bir tedâvüle sahiptir. Bunlardan *dirhemlerin* farklı ağırlıkları olmasına rağmen, *dinârlar* (miskâl) değişmeyen ağırlıktadır. Çeşitli isimlerle anılan ve farklı ağırlıkta olan *dirhemler* için Kureyş kabilesinin benimsediği muteber ve değişmez bir ağırlık ölçüsü vardır ki bu vezin, her 10 dirhemi 7 miskâl gelen dirhem veznidir.

b. Hz. Peygamber, yeni bir para darbına lüzum görmemiş, o zamana kadar arap piyasalarında tedâvülde olan paraları kullanmış, Medine'ye hicret edince, orada da, Kureyş tarafından benimsenen para ağırlık ölçülerinin, mâli-dinî mükellefiyetlerin edasında esas alınmasını istemiştir.

c. Hz. Ömer, piyasada muhtelif ağırlıklardaki dirhemleri tevhid ederek, ortalama ağırlıkta bir dirhem kabul etmiş, bu vezin « v e z n ü ' s - s e b ' a » ıstılahı olarak fıkıh kitaplarına geçmiştir. Hz. Ömer kararlaştırılan bu ağırlıkta yeni ve tamamen İslâmî tarzda paralar bastır-

mamış, ancak malî ödemelerde o zamana kadar fertlerin ictihadına bırakılan ortalama vezin tesbiti işini bir esasa bağlayarak resmileştirmiştir. Hz. Ömer, dirhem ağırlıklarını tevhid işlemiinde, Hz. Peygamberin konu ile ilgili irad buyurduğu hadisine istinad etmiş, Hz. Ömer'den sonra « v e z n ü ' s - s e b ' a » (her 10 dirhem 7 miskâle eşit olduğu) hususunda *icmâ* vuku bulmuştur.

d. Tamamen İslâmî tarzdaki ilk paraları bastırtan ve ülkenin her tarafından sadece bu paraların kullanılması emreden Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervânîdir. Abdülmelik b. Mervân para darbına, devrin ileri gelen âlimleri ile istişareden sonra karar vermiş ve Hz. Ömer tarafından kararlaştırılan « v e z n ü ' s - s e b ' a » esasına göre sikke kestirtmiştir.

e. Yeni İslâmî paraların, hububat ve kırat cinsinden, ağırlıklarının tesbitinde, *hanefî fakihleri* ile *fukahâ çoğunluğu* görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Kanaatımızca bu ihtilaf, para ağırlık hesaplamalarında, *hanefî fakihlerinin doğrudan kırat, fakihler çoğunluğunun dânik ağırlığından hareket etmelerinden kaynaklanmaktadır*. Ancak iki görüşe âit hesaplamalar tetkik edildiğinde, hem Hanefîlerin ve hem de cumhurun « v e z n ü ' s - s e b ' a » kâidesine titizlikle uydukları görülmektedir.

f. Fakihler *dirhem* ve *dinârın*, buğday, arpa gibi, hububatla tesbitinde gereken titizliği göstermelerine rağmen, toprağın nemlilik oranı, bölge farkı, bu konuda sabit ve değişmez bir rakamın ortaya konmasını güçleştirmiştir. Hububat ağırlıkları ile tesbit edilen veznin bugünkü metrik rakamlarla ifâde edilmesinde, yukarıdaki sebeplerden dolayı, güçlük bir kat daha artmakta ve ortaya farklı neticeler çıkmaktadır.

g. O halde şer'î dirhem ağırlığının tesbitinde bizi müşterek bir rakamda birleştirecek olan, Abdülmelik b. Mervân tarafından kestirilen paraların, aşınma payları da hesap edilerek, tartılmasıdır. Bugün ilk İslâm paraları bulunmuş, müze ve koleksiyonlarda muhafaza altına alınmıştır. Bu paraların katalogları da neşredilmektedir.

h. Bu paraları tetkik eden araştırmacılar, kaynakların ağırlıklarının değişmediğinde ittifak etikleri, *dinâr* ağırlığının 4,25 gram olduğunu haber veriyorlar. Buna göre dirhem ağırlığı da 2,975 gramdır. Muasır müellifler z e k â t nisâb ve nisbetlerini bu ağırlıklarla hesap etmektedirler. Bizim tercihimiz de budur. Kanaatımızca bu ağırlıklardan yapılacak nisâb ve nisbet hesapları bizleri doğruya en yakın sonuçlara götürecektir ve bu konudaki ihtilafı da ortadan kaldıracaktır.